

Ақселеу
СЕЙДІМБЕК

ҚАЗАҚТЫҢ
КҮЙ ӨНЕРІ

ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙ ӨНЕРІ

КҮЛТЕГІН

Акसेлеу Сейдинбек

Ақселеу
СЕЙДІМБЕК

ҚАЗАҚТЫҢ
КҮЙ ӨНЕРІ

Астана
«КҮЛТЕГІН»
2002

ББК 85.31
С 31

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Л. Н.Гумелев атындағы Еуразия ұлттық университеті*

*Қазақстан Республикасының мәдениет, ақпарат
және қоғамдық келісім министрлігінің жоспары бойынша шығарылды.*

Сейдімбек А.

С 31 Қазақтың күй өнері. Монография. Астана 2002. — 832 бет.

ISBN 5-7667-9837-7

Белгілі ғалым-зерттеуші Ақселеу Сланұлы Сейдімбек ұзақ жылдар бойы күй өнері туралы жүргізген кешенді зерттеуін аяқтап, оқырман назарына ұсынып отыр. Автор қазақ халқының рухани әлемінде айырықша орыны бар күй өнерін тарихи және этнографиялық аяда зерделеп, оның өзіндік қалыптасу жолдарын, әлеуметтік өмірмен бітеқайнасқан болмысын, сондай-ақ төлтума қасиеттерін нақтылы айғақ-деректерге сүйене отырып саралайды. Кітапта қазақтың музыкалық мәдениетіне қатысты мейлінше мол эмпирикалық материалдар алғаш рет рухани айналымға түсіп, көптеген халық композиторларының өмірі мен шығармашылығы тың дерек-тұжырымдар негізінде пайымдалған.

Автордың ойы орамды, тілі шұрайлы, ғылыми дәлелдері тегеурінді.

С 4905000000 03-2002
00(05)—02

ББК 85.31

ISBN 5-7667-9837-7

© «Күлтегін» баспасы 2002
© Сейдімбек А., 2002
© Дизайнері Жапаров Б. 2002

САУҒА

Тарих көшінің ұлы шеруінде әр ұрпақтың өзіне ғана тиесілі міндеті болады. Ол міндетті тек сол ұрпақ қана келістіріп атқара алуға тиісті. Себебі, кез келген ұрпақ, өзі ғұмыр кешкен кезең үшін өткен мен болашақ арасының жанды көпірі. Оның тал бойында өзіне дейінгі сан ғасырдың жүгі бар. Сол жүктің сабақты жібіне дейін қалдырмай болашаққа қол жалғау - жер басып жүрген тірілердің ең киелі міндеті. Тарих көпірінен өткізіп үлгере алмай, артта қалдырған асылдың кез келгеніне енді қайтып болашақ ұрпақтың қолы жетпейді. Қолы жетпегені былай тұрсын, арттағы жолда қандай асылдардың шашылып қалғанын білместен, қолына іліккенді малданып ғұмыр кешеді. Ғұмыр кеше жүріп бұрын болған, әлдеқашан ата-бабалары дүниеге әкелген асылдарға қол жеткіземін деп тер төкпек.

Жиырманшы ғасыр қазақ халқы үшін ерекше ғасыр. Жо-жоқ, көрген қорлықты, тартқан азапты, жоғалтқан ұрпақты айтпаймыз. Немесе, жеткен жеңіс, тапқан табыс та емес. Оның бәрін тіршіліктің бұйыртқан сыбағасы деп көңіл жұбатуға болар. Жиырманшы ғасыр қазақ халқының тарихи-әлеуметтік және мәдени-рухани тағдыры үшін айырық ғасыр болды. Үш мың жыл бойы, бәлкім, одан да ұзақ уақыт аясында қалыптасқан салт атты көшпелілер өркениеті /цивилизациясы/ артта қалды. Алда базистік болмысы мүлде бөлек өмір салт күтуде. Еуразияның апайтөс даласында айдарынан жел ескен көшпелілердің қайталанбас өмір салты жиырманшы ғасырда бөлек арна тартты. Технократтық даму жеңді, табиғаттың өзіндей табиғи өмір салт жеңілді. Тұтас бір ұлттың тарихи тағдырындағы бұл сияқты ұлы өзгеріс табиғи даму барысында жүзеге асқан жоқ, жедел түрде, зорлықпен сырттан таңылып, әлеуметтік-экономикалық жойқын реформа жасалды. Мұның өзі тұтас этностың тарихи жадының көмескі тартуына себепші болды.

Демек осынау тарихи дерттің дендемеуі үшін тегеурінді әрекетке көшіп, халықтың ғасырлар бойы қатталған ұлы мұрасын бүгін мен болашақтың игілігіне айналдыру ең киелі мұраттардың бірі болуға тиіс. Бұл тарихи дамудың қатал талқысында өз болмысыңды сақтап қалудың, келер күндерді ұлттық-этникалық төл қадір-қасиетіңмен қарсы алудың бірден-бір кепілі.

Уақыт мейлінше күрделі. Соңғы тынысқа дейін рухани мәңгүрттікке қарсы күресуден басқа жол жоқ. Технократтық даму ұлттық атаулының бәрін кеміріп, жалмап, обып, құртып барады. Ішіңнен шыққан балаңа «біз осындай болып едік» деп нандыра алмайсың. Ал, өзіндік қасиеттен айырылған ұлт өледі. Ұлтты өлтірмейтін оның төлтума мәдениеті ғана. Сондықтан бұл жолда еткен еңбек пен төккен терді Тәңірдің сыбағасына балай жүріп, өткеннің асылдары болашақ ұрпақтың жан-жүрегін жылытуы үшін қол жалғап жіберу қажет-ақ.

Міне, осындай ойдың түрткісімен ұзақ жылдар бойы ел аузынан, архив қойнауларынан, жазба мұралардан қазақтың күй өнеріне қатысты деректерді сүзе жинап, кәдеге жаратсақ-ау деп талпынған едік. Әрине, көңіл шіркіннің жүйріктігінде қапы жоқ. Алайда, біткен істің төрешісі оқырман қауым екенін де жақсы сезінеміз.

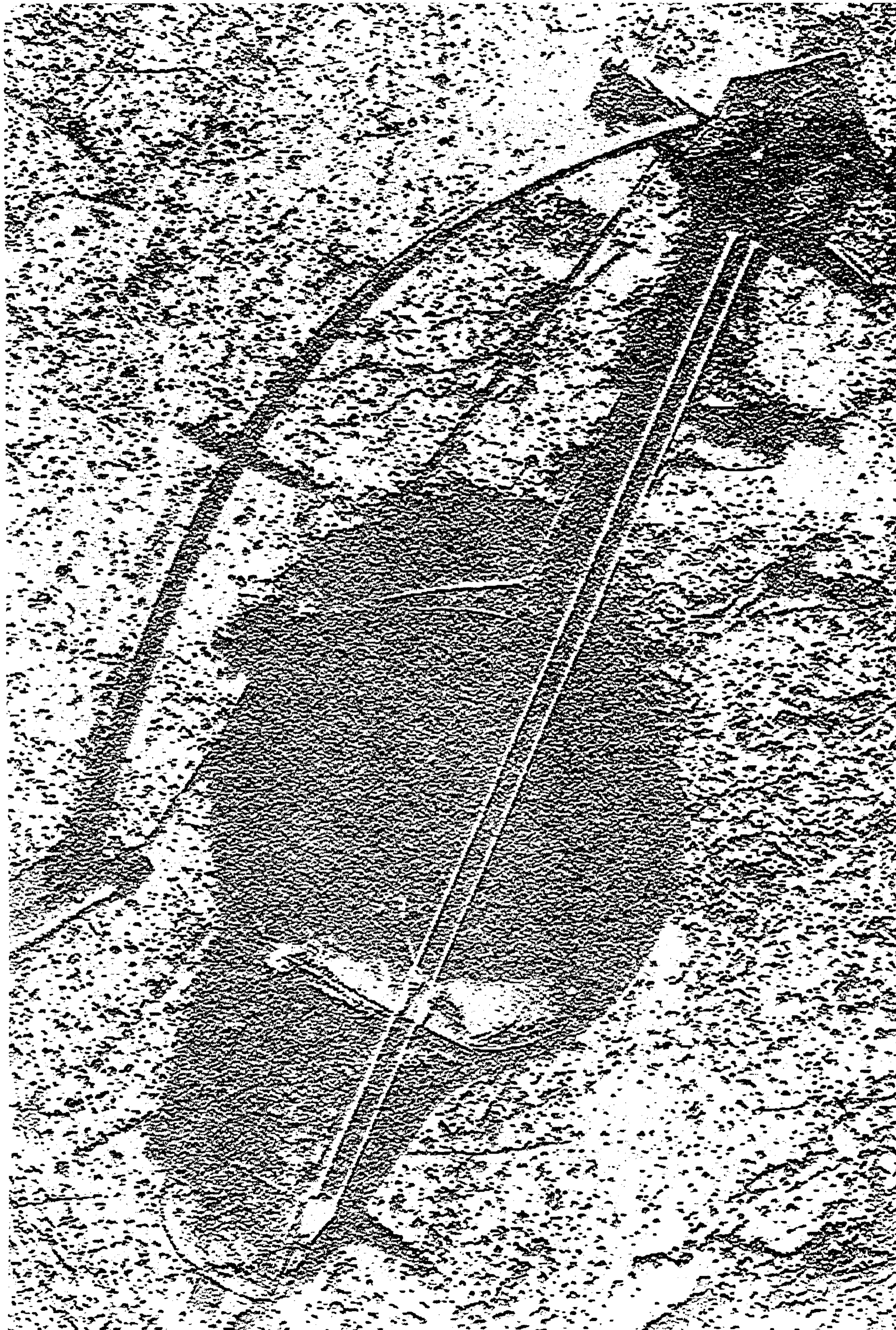
Күй туралы халықтық танымдар мен күй аңыздарын жинау, жазу барысында дерек берген, ақыл қосқан үлкен-кіші замандастардың баршасына зор құрметпен Тәңір жарылқасын айтамыз.

Ақселеу Сейдімбек

Бірінші тарау

ТАРИХНАМА

ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ПАРЫҚТАУ

Қазақ халқының музыкалық мәдениеті өзінің терең тамырлы тарихымен де, философиялық синтезге толы мазмұнымен де, эстетикалық-эмоциялық рухының асқақтығымен де, өмір-тіршілікті бейнелеуден де жоғары көтеріліп кететін мәңгілік (тәңірлік) идеясымен де, жанрлық және түрлік әралуандығымен де, ең соңында өмірдің сан саласын реттеп отыруға айырықша ықпал еткіш қолданбалы-кәделік (утилитарно-прикладной) қызметімен де этностың рухани болмысында айырықша орын алады. Бұл ретте, қазақ халқының мәдени-рухани әлемі туралы кез келген салиқалы ой-толғам оның музыкалық мұрасына әсте соқпай өте алмайды. Этнос атаулыны адамзат мәдениетіне қосқан үлесімен ғана парықтау қажет болса, онда қазақ халқының мағұрлана бетке ұстары ең алдымен музыкасы болуға тиіс.

Қазақ даласында ән және күй жанрларының музыкалық тін (средство) ретінде салалануы қазақ ұлтының қазақ этнонимін иемденіп тарих сахнасына шығуынан көп бұрын қалыптасып үлгерген. Қазақ даласындағы мәдени-рухани дәстүрдің тегеуріні мен сабақтастығының күштілігі соншалық қазіргі түркі халықтарының біразына ортақ Қорқыт (IX ғ.), Кетбұға (XII-X ғғ.), Сары Салтық (XIII-XIV ғғ.), Асанқайғы (XV ғ.), Қазтуған (XV ғ.) сияқты тарихи тұлғалардың музыкалық мұрасын бүгінгі күнге дейін жеткізе алған бірден-бір халық - қазақтар болып отыр. Бүгінгі күнге жеткен авторлы күйлердің өзі соңғы мың жылдан астам уақыт аясын қамтиды. Музыка зерттеушілері бүгінгі таңда қазақтың 5 мыңдай күй және 5 мыңдай ән мұрасын тіркеуге алып отыр. Қазақ күйлеріне арқау болған тақырыптар соңғы екі-үш мың жыл аясында Еуразия қос құрлығында өткен шежірелі тарихты паш етеді. Мәселен, «Қос мүйізді Ескендір», «Көк бөрі», «Аққу», «Қорқыт», «Ақсақ құлан», «Ел айырылған», «Қоржынқақпай», «Қалмақтың қара жорғасы», «Заманай», «Косманавт» күйлеріне арқау болған тарихи оқиғалар мыңжылдықтар аясын қамтып жатыр. Жер сардары Александр Македонский («Қос мүйізді Ескендір») мен көк сардары Юрий Гагариннің («Косманавт») арасында екі жарым мың жылдық қою тарихтың жатқаны аян. Сол қою тарихтың небір сырлы шежіресі қазақ күйлері мен олардың аңыздарына арқау болған. Қазақ музыкасы адам сезімі мен көңіл-

күйін бейнелеудегі шалымдылығымен, әуездік-әуендік (интонационно-мелодический) тілінің оралымдылығымен баурап қана қоймайды, сонымен бірге әлеуметтік-тарихи өмірмен бітеқайнасып жатқан шынайылығымен де тәнті етеді. Бұл ретте, қазақ музыкасы жалпы қазақ мәдениетінің аса мәнді бір бөлігі ретінде ден қойдырады. Қазақтың ғажайып фольклоры, поэзиясы, қол өнері сияқты, оның музыкасы да қоғамдық өмірдің барлық қырлары мен тарихи кезеңдерін мейлінше айқын бейнелей алған. Тіптен, қазақтың философиялық-эстетикалық ой өресі де терең толғамды музыкалық туындылары арқылы анағұрлым байып, биіктеп отырғанын атап өту қажет. Ең бастысы, қазақ халқының тарихы, өмір салты, дүние танымы, кісілік қалыптары, сезім-түйсіктері, арман-аңсары, сонсоң, әрине алуан реңді табиғаты музыка тілінде айырықша бейнелілікпен көрініс тапқан.

Сонымен бірге, қазақ музыкасы әрісі салт атты көшпелілер өркениетінің, берісі жалпы түркілік мәдениеттің жарқын көріністерінің бірі болып табылады. Әсіресе, түркілік музыка мәдениетінің пайда болуы, қалыптасуы деген мәселеде, қазақ музыкасы өзінің терең тамырлы дәстүрімен де, мейлінше төлтума (самобытный) қасиетімен де алдымен назар аударады.

Белгілі бір музыкалық құбылыстың тарихи болмысын саралау барасында, міндетті түрде музыкалық өнердің ел өміріндегі қоғамдық қызметіне, әлеуметтік сипатына, сондай-ақ музыкалық өнерді туындатушылар мен орындаушыларға, одан әрі музыка туралы таным-түсінік пен ғылыми ойдың қалыптасуы деген мәселелерге ден қойып отыру шарт. Халықтың музыкалық мұрасы бір ғана жанрлық, стильдік тұрғыда анықталып қоюы мүлде жеткіліксіз, сонымен бірге тарихи-танымдық өреде де саралануға тиіс. Түптеп келгенде, бұл мәселе қазақ музыкасының тарихын парықтау барысында ұстанатын ең өзекті талғам-талаптың бірі.

Қазақ музыкасының, соның аясында күй өнерінің тарихы мен қадыр қасиеті туралы зерттеудің өзекті мақсаты ұлттың текті де төлтума мәдениеті туралы ғылыми тұрғыда парықталған жүйелі мағлұмат беру, сол арқылы бүгінгі және болашақ ұрпақтың жадында мәдени-рухани сабақтастықтың сақталуына және музыкалық мәдениеттің әрі қарай шыңдала дамуына ықпал ету. Әрине, бұл жерде қазақ музыкасының, соның аясында күй өнерінің тарихы мен қадыр-қасиетін білсе болды, музыкалық мәдениет шарықтап жөнеледі десе, асыра дәріптегендік болар еді. Кезінде Гегель логиканы оқу арқылы ақылды боламын деп ойлау, бейнелеп айтқанда, физиологияны оқу арқылы асқазан жұмысын жақсартпақ болғанмен бірдей деп әзілдеген болатын. Сондай-ақ, заңды жатқа білу оны орындауға кепіл болмайтыны сияқты, музыка тарихын да қаншалықты терең игергенмен, ол өлмес өнер туындатуға кепіл болады деп ойлаудың қисыны жоқ.

Алайда, кең мағынасында рухани мәдениет туралы, соның аясында музыкалық мәдениет туралы ғылыми, жүйеленген таным-түсінік қалыптастырудың қоғам үшін де, сол қоғамның бір мүшесі болып табылатын адам үшін де маңыздылығы мен қажеттілігіне күмән болмауға тиіс. Әсіресе, әлемдік аралас-құралас (коммуникация) күшейіп, мәдени-рухани алашабырлық

бел алған заманда ұлттың мәдени-рухани құндылықтары туралы таным-түсінік қалыптастырмай тұрып және сол таным-түсінік арқылы рухани мәдениетке деген сұранысты оятпай тұрып мәдениетті болу да, мәдениетті дамыту да, әсіресе төлтума қасиеті қанық өлмес өнер туындату да мүмкін емес.

Осы уақытқа дейін қазақтың дәстүрлі музыкасы біртұтас мәдени-рухани құбылыс ретінде ғылыми тұрғыда парықтала қойған жоқ. Нәтижесінде, қазақ музыкасы жалпы қазақ тарихының, қазақ филологиясының немесе қазақ мәдениеті мен өнерінің аясында мәдени-рухани айғақ ретінде ғана зерделеніп келеді. Мұндай үрдістің (тенденция, процесс) негізгі себептерін былайша пайымдауға болады:

- Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін қоғамдық ғылым салалары мен білім жүйесіндегі мемлекеттік монополияның, қасаң идеологияшылдықтың, әсіресе, мәдени-рухани құндылықтарды парықтауда еуропашыл көзқарастардың үстемдік құруы қазақ музыкасын оқыту және зерттеу істеріне басымдық (приоритетный) сипат бермеді;

- қазақ музыкасы туралы осы уақытқа дейін жинақталған тарихи, этнографиялық материалдар ғылыми тұрғыда түбегейлі сараланбай келді, нәтижесінде қазақ музыкасының тарихи болмысы мен қадыр қасиеті түбегейлі айқындалмады;

- қазақ музыкасының тарихы жалпы тарихтың немесе жалпы мәдениет туралы деректемелердің аясында сипатталумен (формулировалась) шектелді;

- қазақ музыкасын біртұтас мәдени-рухани құбылыс ретінде парықтауға мүмкіндіктің болмауы, өзінен-өзі бұл саланы оқыту қалыбының (учебная форма) бұлыңғыр болуына, зерттеу жүйесінің шашыраңқылығына себепші болды, сөйтіп, қазақтың дәстүрлі музыкасы бірде тарихтың, келесіде мәдениеттанудың, енді бірде фольклортанудың аясында ғана қарастырылып келді.

Қазақстан дербес ел болғаннан кейін қоғамдық ғылымдардың бұрынғы идеологияланған мазмұнын бірден тәрік ету оңай болғанымен, бұл салада әдіснамалық тың үрдіс қалыптастыру, пәндердің құрылымы (структура) мен ерекшеліктерін (специфика) жаңаша жүйелеу ісі уақытты қажет етуде. Әсіресе, ұлттың төл болмысына **тәнік (аналог)** құндылықтарды саралап тану ғылым мен білім жүйесіндегі өзекті проблемалардың бірі болып отыр.

Уақыт шіркіннің кемшілікті жоятынына, кетікті бүтіндейтініне, олқылықтың орынын толтыратынына күмән жоқ. Осының бәрінің жүзеге асуының бірден-бір кепілі - бүгіннен, осы қазірден басталуға тиіс әрекет пен талпыныс болса керек.

ТӨЛТУМАЛЫҚ

Күй өнерінің құдірет болмысы туралы ой өрбіту үшін өнердегі төлтумалық (самобытность) немесе жалпыадамзаттық және интерұлттық (интернациональный) деген ұғымдарды бажайлап алу қажет. **Жалпыадамзаттық деген ұғымның аясы белгілі бір ұлттық қасиетті анықтауыш етпейді. Ал, интерұлттық деген ұғым болса, керісінше, ұлттық қасиеттерді қаперге алғанда ғана белгілі мән-мағынаға ие болады. Ұлттық төлтумалыққа шәк келтірген немесе ұлттық**

төлтумалықты қаперге ілмеген интерұлттық деген ұғым өзінен-өзі антиұлттық (антинациональный) болып шығады. Себебі, дербес ұлттар бар жерде ғана интерұлттық деген ұғымда мән-мағына болады. Осы орайда, «интерұлттық» деген терминнен гөрі «ұлтаралық» деген терминнің анағұрлым ұрымтал әрі мағыналық логикасы дәл екенін атап өткен жөн.

Жалпыадамзаттық дамудың қазіргі деңгейі ұлттық мәдениет атаулының интерұлттануына (интернационализация) себепші болуда. Сөз жоқ, мұндай үрдіс (тенденция, процесс) әрбір ұлттық мәдениеттің аясында жалпыадамзаттық мазмұнның жерсінуі арқылы ғана жүзеге асуға тиіс. Мұны қаперге ілмеген кез келген ұлттық мәдениет жалпыадамзаттық немесе интерұлттық деп аталатын даңғаза идея мен идеологияның құрбаны болуы оп-оңай.

Қазақ халқының мәдениеті мен өнеріндегі төлтумалық өзінің тектамырын тым тереңнен тартады. Жаңаша жыл санауға дейінгі I мыңжылдықта, бәлкім одан да ертерек көшпелі өмір салтты тіршілігіне тірек еткен Ұлы Дала тұрғындары, сөз жоқ, ең алдымен уақыт пен кеңістіктің не екенін танып-түсінді. Уақыт пен кеңістік туралы таным-түсінік қалыптастырмай тұрып көшпелі өмір салтқа ойысу, бейнелеп айтқанда, қайда барарыңды білмей тұрып жолға шыққандай қайырсыз тірлік болар еді.

Жыл құсы сияқты, экожүйе жаралымымен мінсіз үйлесім тапқан көшпелі өмір салт нәтижесінде барша бітім-болмысы дара шаруашылық-мәдени типі қалыптасты. Ат үстінде айдары желбіреген сахара сарбаздары адамзат тарихында алғашқылардың бірі болып, адамға ғана тән асқақ рухпен қауышып, өздерін Тәңірдің (Көктің) перзентіміз деп санады. Олар алғашқылардың бірі болып Тәңірлік таным (теологиялық) қалыптастырып, адамзат тарихындағы сапалық жаңа кезең - «кіндік дәуірдің» (К.Ясперс) басталуына мұрындық болды. Яғни, шексіз әлем (вселенная) аясындағы Тәңірлік пен Адамдықтың арақатынасы бақилық пен фәнилік тұрғысында парықталып, адамға ғана тән терең трагикалық санамен қауышты. Неміс социологы А.Вебердің сөзімен айтқанда «олар дүниенің жалғандығын түсінді; ал үстем нәсіл ретінде олар дүниеге ерлік пен трагикалық сананы орнықтырып, оны эпос түрінде паш етті» (К.Ясперс. *Смысл и назначение истории. М., 1991, 46-бет*).

Дүниеге көшпелілер қайталанбас ғажайып өнер сыйлай алды. Олар Адамдық болмысты Тәңірлік болмыспен шендестіруді армандау арқылы өнерлеріне мейлінше асқақ рух дарытты. Сол асқақ рухты өнерлерінің ішінде Тәңірдің тіліне баланған ең құдіреттісі музыкасы болды. Байырғы түркілер күйді (аспапты музыка) «күк» деп атап, оны Тәңірмен тілдестіретін дәнекер деп білді (М.Қашғари. *Түрік сөздігі. Үшінші том. Ал., 1998. 186-бет*). Сондықтан да, Тәңір тектес қағандарға арнап күн сайын жаңадан шығарылған мадақ күйлері тартылып отырған (Абдулкадыр ибн Гаиби Мараги (XII-XIII ғғ). *Музыка ғылымындағы әуендер жинағы. Джами аль-алхан фи-илм _ал-мусики*) - Оксфорд. Бодлен кітапханасы). Байырғы түркілердің бұл дәстүріне тәнті болған қытай императорлары түркі күйшілері мен әншілерін қолқалап шақырып, алтын ұстынды сарайларында олардың өнерін тамашалауды өздеріне мәртебе санады. (Л.Н.Гумилев. *Древние тюрки. М., 1967. 175-бет*.)

Еуразияның Ұлы Даласында көшпелі өмір салттың болмысымен үндес шаруашылық-мәдени типі өз кезегінде дүниеге қайталанбас төлтума (самобытный) мәдениет әкелді. **Көшпелілердің төлтума мәдениеті өмір шындығын өзіндік талғам-таныммен игерді, өмір құбылыстарын өзіндік тілмен жорыды, сол жолда өзіндік әдістер мен тәсілдерді, қалыптар (форма) мен түрлерді дүниеге әкелді, сөйтіп алапат-асқақ идеяларды адам өмірінің ең биік мұраттары ретінде ұсына білді.** Тіршілік диалектикасын бейнелейтін даналық өрнектер (звериный стиль), әлемнің шағын үлгісіне баланған киіз үйлер, Тәңірдің тұрағы іспеттес қорғандар, бақидың фәниге өсиеті сияқты адам сапасын идеал еткен тасқашау (рун) эпостар, қарапайым тұрмыс-тіршілікті өнер деңгейіне көтерген қолданбалы-кәделік (утилитарно-прикладной) зат-бұйымдар, Тәңірдің тілі ретінде бағаланатын күйлер, міне, мұның қай-қайсысы да көшпелі өмірдің төл болмысы туындатқан қайталанбас рухани құндылықтар.

Нағыз мәдениет, әсіресе, рухани мәдениет тек қана ұлттық-этникалық төлтумалықта көрініс табады және сол төлтума қасиетін тұғыр ете отырып қана дамып, шыңдалады. Ал, басқа елдің мәдени-рухани құндылықтарына жалаң еліктеу өзінен-өзі қайталау болып шығады. Әлгі, «Пысықтықтың бір атасы - арамдық, жуастықтың бір атасы - жамандық» дегендей, еліктеудің де бір атасы қайталау ғана екеніне күмән болмауға тиіс. Әрине, жақсылық пен жетістікке жалаң еліктемей, оны ұлттың төл болмысына жерсіндіре игерудің жөні мүлде бөлек.

Нағыз мәдениеттің тек қана төлтума болатынын және оның объективті алғышарттарын орыс этнологы Л.Н.Гумилев былай түсіндіреді. «Барша халықтарға бірдей ортақ жалпыадамзаттық мәдениеттің болуы мүмкін емес, себебі, этнос атаулы өздерін уақыт пен кеңістік аясында қалыптастырған әр түрлі ландшафты тұрақ етеді және осыған орай бастан кешкен тарихтары да әр түрлі. Әрбір этнос мәдениетінің өз ерекшеліктері бар және адамзат баласының осынау алашабырлығы олардың дербес түр ретінде өмір сүруге икемділігін танытады. Түптеп келгенде Homo sapiens түрінің Жер бетінде тіршілік жалғауының кепілі де осы екені хақ.

Демек, әртүрлі этностардың саяси бірлестіктерінің уақыт аясындағы белгілі бір тұрақтылығына қарамастан этникалық дегеніміз - адамзат баласының өмір сүруінің бірден-бір орнықты қалыбы (формасы) болып табылады» (Л.Н.Гумилев *Ритмы Евразии. М., 1993 39-бет*).

Бұл сияқты тұжырымдамалық мәні бар ойдың жосағын ағылшын этнологы Дж.В.Дрэпер де айтқан: «Ұлттық типті әлде кім біржолата белгілеп берген деп ойлаудың мүлде қисыны жоқ, ал оның қасиет-қалыбының тұрақты болып келетін себебі өзін қоршаған ортаға, өзіне ықпал ететін ортаға әлдеқашан бейімделіп болғандығының нәтижесі. Жағдайды өзгертсең-ақ болды, сол сәттен бастап тип те өзгере бастайды» (Дж.В.Дрэпер. *История умственного развития Европы. Киев-Харьков. 1896 8-бет.*)

Тарихи, әлеуметтік, қоғамдық, социологиялық, этнологиялық және этнографиялық талғам-танымда бірауыздан мойындалған осынау ой-

тұжырымдар дүние жаралғаннан бері Еуразия жапсарындағы Ұлы Даланың тұрғылықты (автохтонды) тұрғындары болып келе жатқан қазақ халқының да барша болмысын танып-түсінудің кілті болып табылады. Өйткені, **Ұлы Дала көшпелілерінің мыңдаған жылдар аясында шындалған ғажайып мәдениетінің кіндік жұрттағы мұрагері қазақтар болды (тек қазақтар ғана өз төңірегінде бірыңғай түркі тілдес халықтармен шекараласады) және олар сол ұлы мәдениеттің арқауын үзіп алмай бүгінгі күнге дейін жеткізе алды.** Енді, сол ұлы мәдениеттің ізін суытпай бүгінгі ұрпақтың зердесіне қондыру, келер ұрпаққа жұғысты ету жер басып жүрген қазақ атаулының ең бір киелі мұраты болуға тиіс.

Қазақта «Аруақ риза болсын», «Өлі риза болмай тірі көгермейді», «Өліге деген құрмет тірілер үшін» деп келетін категориялық мән-мағынаға ие философиялық ой-тұжырымдар бар. Бұл, өмірдің мәні, тіршіліктің сәні сабақтастықта екенін пайымдататын ұлағатты сөз. Әрине, сабақтастықты таза биофизиологиялық тұрғыда емес, ең алдымен, кең мағынасындағы, мәдени-рухани сабақтастық деп қабылдаған абзал. Түптеп келгенде, мәдени-рухани сабақтастық дегеніміз, әсте, өздік атаулыны пір тұтқан өзімшілдік емес. Мәдени-рухани сабақтастық дегеніміз үйлесімді өмір сүрудің бірден-бір кепілі болып табылады. Сондықтан да, сөз болып отырған қазақтың музыкалық мәдениетін, оның аясындағы күй өнерін де тарихи-әлеуметтік үрдістер аясында зерделеуге айырықша ден қою көзделіп отыр.

ӘДІСТЕМЕ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Қандай да болсын күрделі ойды қарапайым тілмен ұғынықты етіп жеткізуге тырысқан жөн. Алайда, ойдың жосығы әсте қарабайырланбауы керек.

Егер сені ой билесе - айтар сөзің айқын, егер сен ойды билесең - айтар сөзің одан да айқын деген пікірді В.Г.Белинский айтқан. Адамды ойдың билеуін әрекеттің бастауы ретінде қарастыруға болады. Ой мен әрекеттің тоғысуы өзінен-өзі белгілі бір әдіс-тәсілге табан тіретеді. Яғни, әдіс атаулының тек-тамыры іс-әрекеттен бастау алып жатады. Өйткені, іс-әрекетке кіріспес бұрын саналы адам, әдетте, сол іс-әрекет аясының қисыны мен оңтайын ескереді. Қазақ оны «істің, ығын білу» дейді. Міне, әдіс дегеніміз осы. **Әдіс (метод)** сөзінің грек тіліндегі мағынасы да таным тәсілі, зерттеу жолы деген ұғымды береді. Осы әдіс сөзінен **әдістеме (методика)** ұғымы туындайды. Былайша айтқанда, белгілі бір мақсатқа жету үшін қолданылатын практикалық немесе теориялық тәсілдер мен әрекеттердің жиынтығын әдістеме дейді. Әдетте, ғылыми теорияға ұласқан әдістеменің нәтижесі іс-тәжірибе жүзінде тексеріліп отырады. Яғни, әдіс пен теорияның арақатынасы іс-тәжірибе арқылы сараланады. Сондықтан да, әдіс атаулы ілгерідегі зерттеудің, теориялық нәтижесі ретінде қабылданса, әдістеме алдағы зерттеулердің бастауы болып отырады. Мұның бәрі адамдай ой билеп, әрекетке бастағанда болатын үрдістер.

Енді, адам ойды билесе не болмақ? Әрине, жаңағы ой билеп, әрекетке көшкен адам бірте-бірте тәжірибесін шыңдап, әдіс қорын молайтады. Әдіс қоры молайған сайын, оның өзін таңдап-талғап қолдану қажеттілігі туындайды. Мұны қазақ «істің парқын білу» деген. **Әдіснама (методология)** дегеніміз осы. Бұл ұғымға әдіснаманың грек тіліндегі әдістер жиынтығы туралы ілім деген мағынасы да сай келеді. Сонда, әдіснама дегеніміз, жинақталған тәжірибе мен әдіс қоры туралы ілім болып шығады. Былайша айтқанда, әдіснама дегеніміз, практикалық және теориялық қызметтерді реттеуге мүмкіндік тудыратын, сондай-ақ, ұстанымдар (принципы) мен тәсілдері анықтап беретін жүйе, сол жүйе туралы ілім.

Қазақ «Әркімнің өз талайы бар», «Әркімнің өз қарты бар» дейді. Ізденіс-әрекет барысында әркімнің қабілет-қарымына орай өз «бақталайы» мен өз «қартының» болатынын меңзеген сөз. Неміс философы Н.Гартман (1882-1950) әдіснамаға арқа сүйеп те немесе оған алаңдамай-ақ құдіретті болуға болады деген ойды осындайда айтса керек.

Дей тұрғанмен, әдістеме мен әдіснаманың таным жолында жоқты түгендеу үшін, барды парықтау үшін бағдаршы болатынына күмән жоқ.

Музыка тарихына, оның аясында музыкалық этнографияға қатысты әдістемелік те, әдіснамалық та ұстанымдар (принципы) өзекті-өзекті үш мәселе төңірегінен өрбіп отыруға тиіс.

Бірінші - нені сөз ету керек немесе нені зерттеу керек? Бұл мәселеде, зерттеу нысанасында (объект) қамтылатын тақырыптардың шек-шекарасы айқындалады. Яғни, қазақтың дәстүрлі музыкалық мәдениеті және оның этнографиялық сипаттары, музыкалық мұраны туындатушылар және бұл мәселелердің әлеуметтік-этникалық тарих аясында көрініс табуы тақырыптың шек-шекарасын пайымдатады.

Екінші - не үшін зерттеу керек, яғни еңбектің зәрулігі мен мақсаты қандай? Бұл мәселеде, қазақтың рухани мәдениетінде музыканың алар орыны және музыкалық мұраның қадыр-қасиеті, эстетикалық өресі парықталуға тиіс.

Үшінші - қалай зерттеу керек, яғни қандай ғылыми ұстанымдарға сүйенген жөн? Бұл мәселеде, әрине, зерттеудің әдіс-тәсілдері пайымдалуы керек.

Осы үш мәселенің алғашқы екеуі әдіснамалық проблемалар болса, соңғысы әдістемелік проблема болып табылады. Кітаптың өнбойында бұл үш мәселе де тақырыптың өзекті арқауы ретінде қаперде отырады. Осы орайда, тақырыптың қалай зерттелуіне қатысты, яғни музыкалық мұралардың қадыр-қасиетін қалай парықтауға қатысты мәселеде ең алдымен халықтың дәстүрлі талғам-танымы негізгі критерии болып отыратынын атап өту қажет. **Музыкалық мұраның дүниеге келген қалпында дыбысталуы (аутентичный) түпнұсқалық музыка деп есептелетіні сияқты, сол түпнұсқалық музыка туралы оны туындатушылардың ұғым-түсінігі мен эмоциялық-эстетикалық әсері де түпнұсқалық жору болып табылады. Сондықтан да, халық музыкасының қадыр-қасиетін саралауда сол музыкалық мұраны туындатушы халықтың талғам-танымы эстетикалық түпнұсқа критерии ретінде қабылдануға тиіс.**

Өкінішке орай, осынау ұстанымды (принципиальный) мән-маңызы бар әдістемелік мәселе қазақ музыкатануында күні бүгінге дейін ескерілмей келеді. Социалистік жүйе кезінде, дәлірек айтқанда ХХ ғасырдың отызыншы жылдарында сырттан таңылған мәдениетті дамыту тұжырымдамасы, әсіресе, қазақтың музыкалық мәдениетін табиғи даму перспективасынан айырудың тетігі болды. Еуропаның музыкалық каноны қазақ музыкасын парықтаудың эталоны ретінде ұсынылды да, қазақтың классикалық (латын тілінде көпшілік мойындаған деген мағына береді) музыкасы бірден музыкалық фольклор ретінде қабылданды. Мұнан әрі, қазақ музыкасын Еуропаның «классикалық» музыкасының деңгейіне «көтеру» шаралары мемлекеттік саяси науқанға айналды. Сөйтіп, қазақ музыкасы, өзінен-өзі, еуропалық канондағы музыкалық мәдениеттің, былайша айтқанда, «классикалық» делінетін музыкалық мәдениеттің шикізаты ғана болып шыға келді. Қазақ музыкасының **әуездік (интонациялық), ырғақтық (ритмдік)** қадыр-қасиеті түбегейлі өзгеріске ұшырап, еуропалық музыка тілінің үлгісіне келтіріле бастады (В.К.Бацин, М.Н.Кузмин. *Национальные проблемы образования в Российской Федерации*. М., 1994; Ә.Мұхамбетова. *Қағажу көрген қазақ музыкасы*. – Жұлдыз. 1991. №5).

Мұндай нәубетті тек қазақ музыкасы ғана бастан кешіп қойған жоқ, сол кездегі бұратана атанған ұлттардың музыкалық мәдениетінің баршасы бастан кешті. «Әдетте, өңделген әуен дейтіндер адам сезімін тербей алмайтыны, жадын жаңғыртпайтыны мәлім, - деп жазды татар қаламгері Лұқман Закиров. - Содан да болу керек, сталиндік заманда, өздерінше «кіші ініге» көмек көрсеткенсіп, ұлттық республикаларға музыка өңдеушілер жіберілді, олар ұрпақ арасындағы рухани сабақтастықты үзумен айналысты» (Л.Закиров. Почему китайские татары поют мелодично? - «Литературная газета» № 36, 2000).

Қазақтың да дәстүрлі музыкалық мәдениетін парықтаудағы бұл сияқты әдістемелік және әдіснамалық келеңсіздіктер көп уақытқа дейін төл музыка тарихы мен теориясы туралы кешенді зерттеулердің жүргізілмеуіне, оқулықтардың жазылмауына, тіптен ондай тақырыптардың пән ретінде білім стандарттары мен базистік жоспарларына енбеуіне себепші болып келді.

Қазақстанның ең басты музыкалық білім ордасы - Алматы консерваториясында студенттер қазақ музыкасының дәстүрлі әуездік (интонациялық) жүйесін игерсе, музыка теориясына келгенде еуропалық жүйе оқытылып келді. Мұның өзі, бейнелеп айтқанда, кілемтоқушыларға кілем тоқитын станокты үйретудің орнына поршень жасайтын станокты үйреткенмен бірдей әбестік еді. Білім жүйесіндегі бұл үрдістің бірнеше толқын ұрпақты дүбәралап, мәңгүрттендіріп келе жатқаны соншалық, мұның өзі ең алдымен қазақ халқының музыкалық мәдениетінің тамырын қиятын жегі құрт сияқты жағымсыз әсер етіп келе жатқанын айырықша алаңдап айтуға тура келеді. Соңғы жарты ғасыр аясында дәстүрлі күйдің туындауының тоқтай бастауын, дәстүрлі әуез-ырғағы бар әндердің саябырсуын осындай себептермен де түсіндіруге болады.

Ұраншыл идеология ұсынған мәдени тұжырымдаманың сойылын соққан бұл сияқты әдістемелік те, әдіснамалық та ұстанымдар қазақ музыкасының тек-

тамырын әлеуметтік-этникалық тарихпен шендестіре зерделеуге дес бермеді. Бұл ретте, қазақ халқының әлеуметтік, этникалық және саяси тарихының өзі еуроцентристік талғам-танымының талқысына түсіп, әсіресе таптық-формациялық үлгіге сай келмейтін қоғамдық құрылыс қалыбы (формасы) бірден дамудың төменгі сатысындағы жабайылар санатына жатқызылды. Сөйтіп, өзінің ұзына тарихы көшпелі өмір салтта қалыптасқан қазақ қоғамы да, сандаған ғасырлық төл тарихы мен мәдениетіне қарамастан, «артта қалған, бұрынғы жабайы қоғам» болып шыға келді. Мұнан соң, қазақтың музыкалық мәдениеті де, әлеуметтік-этникалық тарихтың құрамдас бөлігі ретінде, тарихи тек-тамырын бойлай зерттеу зәрулігінен айырылды.

Кез келген ұстанымды ой-пікір, әсіресе, саяси сенімге ұласқан ой-пікір ешқашан өзімен-өзі бола алмайды. Міндетті түрде әрекетке мұрындық болып отырады. **Көшпелі өмір салт туралы калыптасқан жаңсақ ой-тұжырымдар да қазақ қоғамына жойқын өзгерістер алып келді. Қазақ халқын өркениеттілер санатына қосамыз деген желеумен 1928 жылы жүргізілген тәркілеу науқаны, одан кейінгі ұжымдастыру науқаны мыңдаған жылдық тарихы бар қазақ қоғамындағы шаруашылық-мәдени типтің ішкі құрылымын күйретіп кетті. Мұның нәтижесі миллиондаған адамның өмірін қиған әлеуметтік сүргінге (катаклизм) ұрындырып қана қойған жоқ, сонымен бірге мейлінше шыңдалған ғажайып мәдениеттің де сабақтастығын үзіп, ұлттың табиғи даму үрдісінен жаңылуына себепші болды.**

Міне, тарихи-мәдени үрдістерді зерделеу барысында қаперде ұстайтын әдістемелік және әдіснамалық ұстанымдардың ұзын-ұрғасы осындай.

ТАРИХ, ДЕРЕКТЕМЕ, ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА

Қазақ музыкасының, оның аясындағы күй өнерінің тарихнамасын сөз етпес бұрын, **«тарих», «деректеме», «деректану», «тарихнама»** терминдерінің қолданылу аясын, ұғымдық деңгейлерін парықтап алу қажет.

Алдымен тарих туралы. Басы ашық бір ақиқат бар. Кез келген тарихи оқиға немесе сол тарихи оқиға туралы пайымдаулардың бәрі де өткен өмірге қатысты болып келеді. Қазіргі деген әрекет-тірліктің бәрі де сол сәттен бастап өткенге айналып үлгереді. Ал, болашақ туралы ой-пікір атаулы қашанда болжалмен астасып жатады (Л.Н.Гумилев). Демек, адам туралы, адам қоғамы туралы ой-жосықтың қандайы болса да өзінен-өзі өткен тарих туралы болып шығады.

Өткен өмірді еске алу, тарих туралы ойлау, сондай-ақ, тарихтың өзі де, тек қана адам бар жерден, дәлірек айтқанда, адам қоғамы бар жерден басталады. Тарихты тек адам санасы ғана парықтай алады. Ал, адам санасында тарих қашаннан бері парықталатын болды? Бұл ретте де бір ақиқаттың басы ашық. **Өмірдің өткені мен бүгінін парықтау, яғни тарих туралы ойлау тек қана уақыт пен кеңістікке қатысты таным-түсініктің қалыптасуымен тікелей байланысты. Өйткені уақыт пен кеңістіктен тыс ештеңе жоқ. Тарихи сана ғана емес, тарихтың өзіне негіз болатын әрекет-тірлік**

атаулының бәрі де уақыт пен кеңістік аясында өтеді. Уақыт пен кеңістікті пайымдай алмай тұрып, өткен өмір туралы, яғни, тарих туралы таным-түсінік қалыптастыру мүмкін емес.

Бұл ретте, Еуразияның Ұлы Даласында жаңаша жыл санауға дейінгі бірінші мыңжылдықта, бәлкім одан да ертерек көшпелі өмір салт қалыптастырып үлгерген тайпалардың уақыт пен кеңістік туралы таным-түсінігінің кемел болғанын атап өткен жөн. Орхон жазба ескерткіштерінде (ҮІ-ҮІІІ ғғ.) түркінің Тәңір тектес қағандары Еуразияның Ұлы Даласын былайша барлайды: «Ілгері күн шығысында (оңтүстікте), кейін - күн батысында, сол жақта - түн ортасында (солтүстік) осының ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды, халықты осыншама көбейттім. Егер, қазір баяғы кексіз түрк қағаны Өтүкен (Отыкен -А.С.) қойнауында отырса, онда елде мұң жоқ. Ілгері - Шантуң жазығына дейін жауладым, Теңізге сәл жетпедім. Түстікте - Тоғыз ерсенге дейін жауладым, Тибетке сәл жетпедім. Батыста - Инжу (Сырдария) өзенін кеше Темір қақпаға дейін жауладым. Терістікте - Байырқы жеріне дейін жауладым, осыншама жерге дейін жорыттым» *(Йоллығтегін. Күлтегін. Көне түрк тілінен аударған және алғы сөзін жазған М.Жолдасбеков. Ал., 1986. 40-41-беттер).*

Мұнда дүниенің төрт тарабы, ел мен жер атаулары нақтылы көрсетілген. Сөз болып отырған кеңістіктегі Отыкен қойнауы (Хуанхэ -Сарыөзен иіні) мен Темір қақпаның (Дербент) арасы бес-алты мың шақырым. Демек, Ұлы Дала көшпелілерінің уақыт пен кеңістік туралы таным-түсініктері мейлінше өрелі болғанын пайымдау қиын емес. Сөз жоқ, мұндай таным-түсініктің өз кезегінде тарих туралы пайымдаулармен тамырласып жататыны күмән тудырмайды. Бұл жөнінде неміс ғалымы А.Вебердің ой-тұжырымы ден қойдырады: «Орталық Азиядан шыққан көшпелі халықтардың, Қытай, Үндістан және Батыс елдеріне баса-көктеп жетуі (ежелгі дүниенің осынау ұлы мәдениеттері көшпелілерден жылқыны пайдалануды үйренді), мұнан бұрын айтқанымыздай, жаңағы үш атырапқа да бірдей ықпал етті: ат үстіндегі көшпелі халықтар дүниенің кеңдігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеті бар мемлекеттерін жаулап алды. Қиын-қыстау тіршілік пен қауып-қатері мол жорықтар арқылы олар дүниенің жалғандығын түсінді; ал үстем нәсіл ретінде олар дүниеге ерлік пен трагедиялық сананы орнықтырып, оны эпос түрінде паш етті» *(Карл Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991 46-бет).*

Тарих туралы ойдың жосығын былайша тұжырымдауға болады: **тарих дегеніміз - адамзаттың қоғамдық жады, адамзаттың өзін-өзі тануы және өзі туралы пайымдауы, өткен өмірдің санада жаңғыруы. Уақыт пен кеңістік аясында өткен құбылыстың бәрінің тарихы бар. Демек, өз алдына дербес ғылым ретінде тарихтың мазмұны өзінен-өзі тарихи үрдістер (процесс, тенденция) тарихы болмақ. Былайша айтқанда, адамзат тіршілігінің дамуы мен адамзат әрекетінің нәтижесі тарихи танымның объектісі болып табылады. Тарих тек қана деректер жиынтығы емес, адам қоғамына философиялық зердемен ден қою болса ғана мәнді.**

Тарих өткен өмірді сөз еткенімен, оның барша тағылымы бүгін мен болашаққа қызмет етеді. «Біздің заманымыз - өткен заманның баласы, келер заманның атасы» - деген сөзді Ахмет Байтұрсынов осындай қисынға орай айтқан (*А.Байтұрсынов. Ақ жол. Қазақтың өкпесі. Ал., 1991, 123-бет*).

Тарих туралы нақтылы ұғым-түсінік қалыптастырғысы келген адам алдымен **деректемелерге (источники)** ден қояды. Деректемелердің, яғни, дерек көздерінің санатына тарихи айғақ-куәнің бәрін жатқызуға болады. Атап айтқанда археологиялық, этнографиялық, жазбаша, ауызша, заттық айғақтардың қай-қайсысы да белгілі бір заман мен қоғам туралы таным-түсінік қалыптастыруға себін тигізеді.

Деректемелердің бары мен жоғын пайымдап, оның мән-мазмұнын саралаудың өзі дербес ғылым саласы ретінде пайымдалады. Оны ғылым тілінде «деректану» немесе «**дерекнама**» (**источниковедение**) дейді. Тарих ғылымының бір саласы ретінде, деректану негізінен жазба деректемелердің теориясы мен **әдістемесін (методика)** саралаумен айналысады.

Тарих, деректеме және деректану туралы мағлұмат алған соң, «тарихнама» (истоиграфия) термині туралы ой өрбітуге болады. «Тарихнама» терминінің аясы, белгілі дәрежеде, тарих, деректеме және деректану ұғымдарын қамтып жатады. Себебі, тарихнама дегеннің өзі, түптеп келгенде, тарих ғылымының тарихы дегенге саяды. Тарих туралы тарих, сөз жоқ, өз кезегінде деректемені де, деректануды да қаперге алып отыруға міндетті.

Жалпы тарихнама, әдетте, өз ішінде салаланып, белгілі бір дәуірге немесе тақырыпқа арналып отырады.

Тарих мәселесі сөз болғанда, әсіресе қазақтың күй өнерін тарихпен шендестіре зерделегенде, алдымен қазақ шежірешілдігін, яғни, қазақтың, қария сөздеріндегі төлтума тарихнамалық танымды айналып өтуге әсте болмайды. **Қазақ шежіресі өзінің тарихи деректерге қанықтығы мен шыншылдығы жөнінен, тарихи таным үшін мейлінше құнды дерек көзі болып табылады.** Қазақ халқының шежірешілдігін ұзақ уақыт аясында көшпелі өмір салтты бастан кешуімен, соған байланысты тарихи зердесінің сергек болып қалыптасуымен, сонан соң ХІХ ғасырға дейін жазу мәдениетінің орныға қоймауымен байланыстыруға болады.

Орта Азияның әйгілі тарихшысы Рашид-ад-дин (1247-1318) былай дейді: «Монғол-түркілердің көнеден жеткен салт-дәстүрі бойынша, олар өздерінің ата-тегін, ру шежіресін есте сақтауға айырықша мән беріп отырады. Олар балаларына өзге жұрт сияқты тәрбие беру үшін тілі шығысымен-ақ құлағына ру туралы, ру шежіресі туралы аңыз-әңгімелерді құйып қояды. Бұл дәстүрден олар бұрын да, қазір де қылдай ауытқыған емес» (*Рашид-ад-дин. Сборник летописей. I том. Екінші кітап. М.-Л., 1952. 29-бет*).

Осынау, көнеден бастау алатын ғажайып дәстүр соңғы мың жыл аясында Орта Азиядағы тарихи әдебиеттер мектебінің қалыптасуына тікелей ықпал еткенін атап өту қажет. «Монғолдың құпия шежіресі», Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағы», Закираддин Бабырдың «Бабырнамасы», Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиі», Әбілғазы Баһадүр-ханның «Түрк

шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі», Жалайыр Қадырғали би Қосымұлының «Шежірелер жинағы», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрк, қырғыз-қазақ нәм хандар шежіресі», Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасы», Мұхаммеджан Тынышбаевтің «Қырғыз-қазақ халқының тарихына қатысты материалдары» сияқты ондаған тарихи еңбектердің баршасы далалық ауызша тарихнама (ДАТ) үлгісімен жазылған. Бұл еңбектердің атауы ғана шежірелік үлгіні аңғартып қоймайды, олардың барша мазмұн-құрылымындағы тектестіктен далалық тарихтың қалыптасқан дәстүрін пайымдауға болады.

Қазақтың шежірешілдік зердесі, яғни, дәстүрлі тарихнамалық зердесі мифтік санаға, фольклорға немесе эмпирикалық тәптіштеушілікке телініп, кейінгі кезекке ығыстырылса, сөз жоқ, мұның өзі шежірелік дерек пен оның танымдық өресін дұрыс парықтамағандық болып шығар еді. **Әрісі көшпелілердің, берісі қазақ халқының дәстүрі философиялық пайымында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен адамды өзгертуді нысана ететіні сияқты, шежірешілдік дәстүрінде де өмір туралы жалпылама әңгімеден бұрын, алдымен адам туралы мағлұмат беруді нысана етеді. Былайша айтқанда, қазақтың дәстүрлі ұғымында өмірді шыңдау үшін алдымен адам сапасын шыңдау керек екеніне, сол арқылы өмірдің де шыңдалатынына кәміл сенген. Қазақ шежіресінде адам тарихтың негізгі тұлғасы, ал адам сапасы тарихтың қозғаушы күші. Тарих адам бар жерде ғана бар. Ал, әрбір адам әкесі мен шешесінің ғана перзенті емес, сонымен бірге этностың да бір бөлшегі. Яғни, шежірелік зердеде тарих бүгінгі өмірден тыс қарастырылмайды, тарих адам әулетінің өмірбаяны ретінде қарастырылады. Сонда, қазақ шежіресіндегі тарихнамалық зерде дегеніміз, тек қана саясатқа, шаруашылық-мәдени ахуалға немесе қоғам дамуының заңдылықтарына қатысты жалпылама сөз емес, ең алдымен сол тарихтың субъектісі болып табылатын нақты адам туралы пайым болып шығады.** Шежірелік тарихнамада белгілі бір кезеңдегі қоғам болмысы адам әрекеті арқылы әлеуметтік-мәдени тұтастықта парақталып отырады. Мұның өзі тарих ғылымында бел ала бастаған «әлеуметтік тарих», «тарихи антропология» деп келетін соны ізденістермен (әсіресе, француз тарихшыларының арасында) үндес екенін атап өткен жөн.

Әйгілі тарихшы В.В.Бартольд былай деген: «Еуропалық таным-түсініктегі тарих Шығыс халықтарында жоқ және ешқашан болған да емес деген пікір ХІХ ғасырдың өзінде-ақ айтыла бастаған, сондықтан да, еуропалық тарихшылар қалыптастырған тарихты зерттеу тәсілін Шығыс тарихына қолдануға болмайды» (В. В. Бартольд. Сочинения .ІХ-том. М., 1977. 226-бет).

Жалпы Қазақстан тарихын, соның ішінде музыкалық мәдениетінің тарихын зерделегенде шет жұрттық еңбектердің тұжырымдамалық қасиетінен гөрі деректік сипатының мәндірек болатынын қаперге іліп отыру қажет. Бұл ретте, Еуразия көшпелілері туралы шет елдік деректердің қай-қайсысы да қазақ әлемін парықтауға септігін тигізер айғақ ретінде ғана назар аудартып отыруға тиіс.

Қазақстан тарихын ғылыми тұрғыда зерттеуде ХҮІІІ-ХХ ғасырлар аясында шет елдік тарихшылар, әсіресе Ресей тарихшылары елеулі із қалдырды. Алайда, С.Асфендияров айтпақшы, **орыс тарихшылары үшін қазақтар алғашқыда**

«этнографиялық зерттеу объектісі» болса, Кеңес заманында тарихи зерде шектен тыс идеологиялық-саяси өктемдікті бастан кешті. Дегенмен, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде П.И.Рычков, А.И.Левшин, Н.Я.Бичурин, Г.Грумм-Гржимайло, В.В.Вельяминов-Зернов, В.И.Татишев, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, И.А.Аристов сияқты зерттеушілер қалдырған тарихнамалық еңбектердің Қазақстан тарихы үшін мән-маңызы айырықша зор екенін қаперде ұстау қажет. Сондай-ақ, Кеңес заманындағы идеологиялық саяси талғам-талапқа бейімделіп жазылғанына қарамастан А.Чулошниковтың «Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других племен» (1920), М.Тынышбаевтің «Материалы по истории киргиз-казахского народа» (1925), С.Асфендияровтың «История Казахстана (с древнейших времен)» (1936), М.Вяткиннің «Очерки по истории Казахской ССР» (1941) атты еңбектерінің, мұнан соң «Қазақ ССР тарихы» деген атпен 1943 (бір томдық), 1947 (бір томдық), 1957 (екі томдық), 1977-1980 (бес томдық) жылдары жарық көрген еңбектердің жалпы Қазақстан тарихын зерделеуде өзіндік орыны болғанын атап өткен жөн.

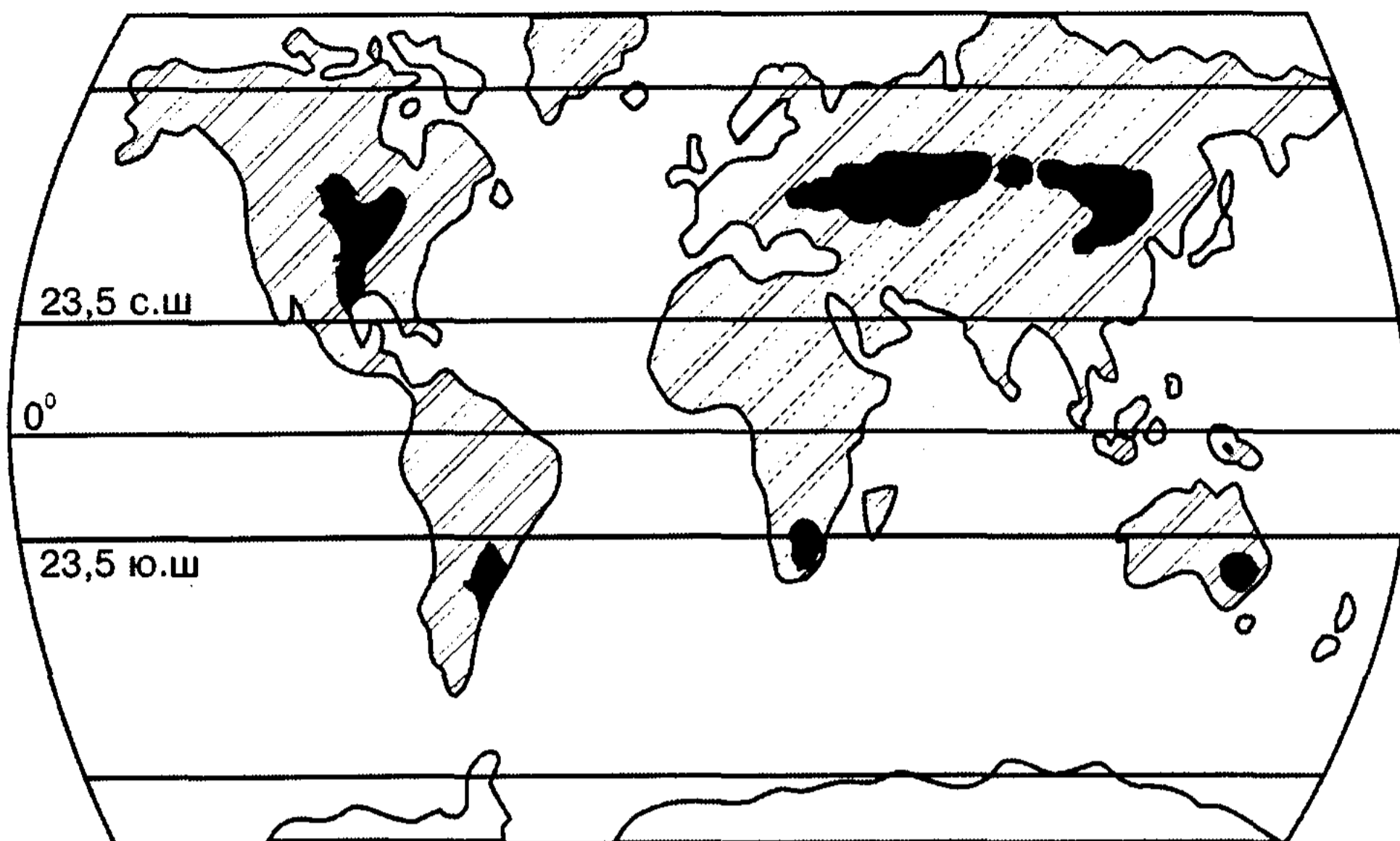
Осынау тарихнамалық еңбектердің қай-қайсысында да қазақ музыкасының тарихы мен төл сипаттары жалпы мәдени-рухани үрдістер аясында шолу түрінде ғана жол-жөнекей аталып отырады. **Қазақтың музыкалық мәдениетіне біртұтас мәдени-рухани құбылыс ретінде ден қойып, оның пайда болу және қалыптасу жолдарын зерделеу, музыкалық мәдениетті этностың тарихи-әлеуметтік өмірімен шендестіре саралау, музыкалық туындылардың жанрлық сипаттары мен тұрмыстану (бытование) нысандарын пайымдау, халықтың музыкалық-эстетикалық төл талғам-түсінігін анықтау және оны ғылыми-танымдық жүйеге түсіру, әсіресе, музыкалық мұра туындатушы халық композиторының өмірбаяндық дерегі мен шығармашылық ерекшелігін мұқият зерттеу, сөйтіп, жеке музыкалық туындылардың қасиетін ғана емес немесе жеке тұлғалардың шығармашылық өресін ғана емес, әрбір тарихи кез-кезеңдегі мәдениеттің төл қасиеттерін парықтау сияқты өзекті-өзекті мәселелер қазақ музыкатануында әлі де болса тереңдей зерттеуді қажет ететін проблемалар болып келеді.**

Тарихнамалық зерттеулер үшін нақтылы дерек көздерін анықтау мен тарихи пайымдаулар жасаудың мән-маңызы зор екені аян, ал сол дерек көздері мен пайымдауларды объективті ғылыми, зердемен парықтап отырудың мән-маңызы одан да зор.

БАЙЫРҒЫ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ДЕРЕКТЕМЕЛЕР

Тақырыпқа қатысты екі мәселенің шек-шекарасын пайымдап алу қажет. Бірінші - Еуразия көшпелілерін уақыт пен кеңістік аясында пайымдау деген мәселе. Екінші — Еуразия көшпелілеріне қазақ халқының қатыстылығы деген мәселе.

Жер бетінде Арктика мен Антарктикадан басқа құрлықтардың бәрінде далалық өңірлер кездеседі. Солардың ішіндегі ең көлемдісі Еуразия қос

Жер бетіндегі далалық өңірлер

кұрлығында - шығысында Хинган таулары мен батысында Карпат тауларының арасында керіліп жатыр. Бұл - ұзындығы 7500 шақырым, ені 150-1600 шақырым болатын байтақ алап (В.Г.Мордкович. *Степные экосистемы. Новосибирск, 1982, 18-19 беттер*). Адамзат — өркениетінде өзіндік лайықты орыны бар Еуразия көшпелілерінің үш мың жыл бойы, бәлкім, одан да ұзақтау уақыт аясында тербеліп өскен «тал бесігі», міне, осы Ұлы Дала (Л.Н.Гумилев). Күні бүгінге дейін осы алапты сол көшпелілердің бірімен-бірі аудармашысыз-ақ түсінісе алатын ұрпақтары қоныс етеді. Олар қазір кырықтан астам этносты құрайды.

Жаңаша жыл санауға дейінгі I мыңжылдықта бастау алып, XX ғасырға дейін тұяқ іліктірген көшпелі өмір салттың кіндік мекені Қазақстан аймағы. Қазақ халқы XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін, дәлірек айтқанда, Кеңес өкімет халық дәулетін өктемдікпен тәркілегенге (конфискация) дейін негізінен көшпелі өмір салтта болды.

Қазақстанның тұрғылықты (автохтонный, абориген) халқының ең ұзақ уақыт аясында көшпелі өмір салтта болу себебі, біріншіден — Еуразия Ұлы даласының ең енді тұсы Қазақ даласы болып табылады. Яғни, бұл дала бойлық бойынша тербеле көшіп-қонуға, былайша айтқанда табиғаттың қатал құрсауынан сытылып шығып, жыл құсы сияқты мәңгілік көктемді қуалап отыруға мейлінше қолайлы еді. Екіншіден — технократтық даму бел алғанға дейін Қазақтың қуаң даласында тіршілік үшін бірден-бір қолайлы өмір салт көшпелілік болды. Үшіншіден -қазақ халқының бірыңғай өзімен тектес түркі халықтарымен шекараласып, түркі әлемінің кіндік мекенінде болуы да көшпелі өмір салттың тұрақтылығына себебін тигізбей қалған жоқ.

Міне, осындай қисындардан кейін, жалпы Еуразия көшпелілері туралы олардың мәдени-рухани әлемі жайында осы уақытқа дейін белгілі болған айғақ

деректерді қазақ халқының да мәдени-рухани әлемімен шендестіріп қарастыруға әбден болады.

Қазақ халқының музыкалық мәдениетіне қатысты ең бір байырғы дерек көздері археологиялық айғақтар болып табылады.

Орта Азия халықтарының байырғы музыкалық мәдениетіне қатысты археологиялық айғақтар М.Е.Массон, Ә.Х.Марғұлан, С.И.Руденко, С.П.Толстов, А.М.Беленицкий, М.М.Дьяконов, А.Ю.Якубовский, Г.А.Пугаченкова, К.В.Тревер, В.А.Мешкерис, Р.Л.Садаков, К.М.Байпақов сияқты ғалым зерттеушілер жүргізген қазба жұмыстардың нәтижесінде айқын көрініс тапқан.

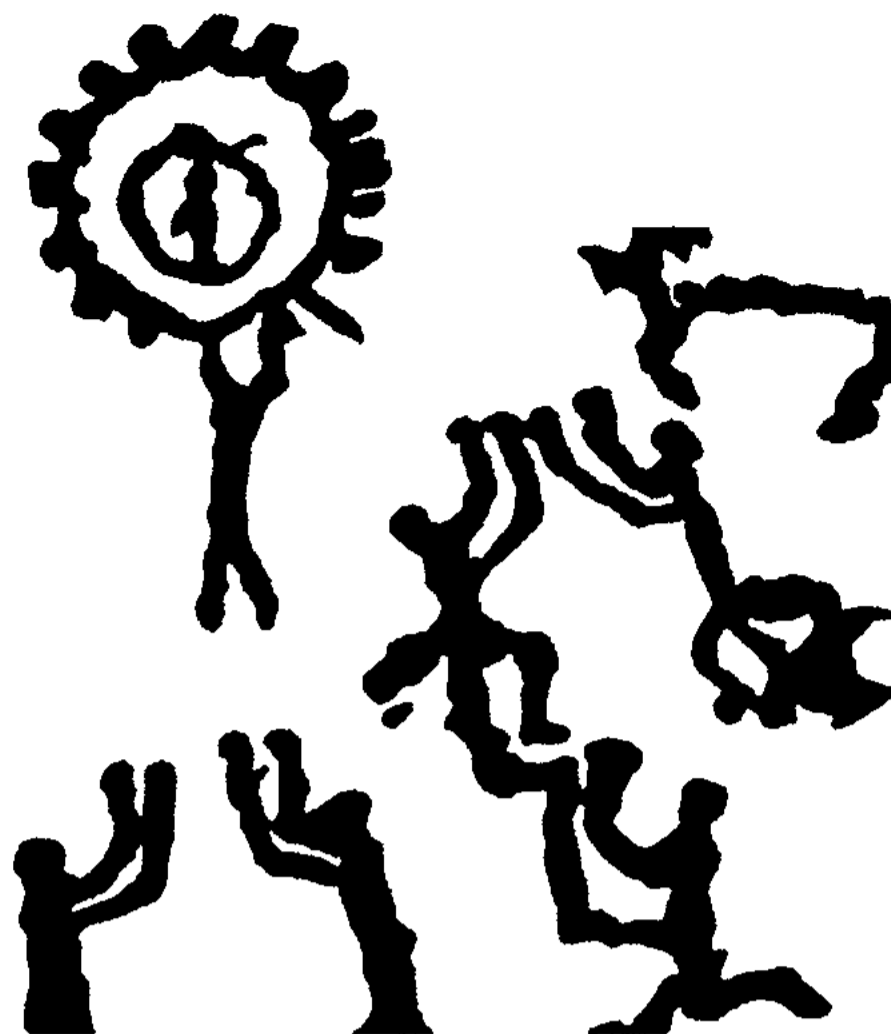
Археологиялық олжалардың ішінде қобыз, домбыра, сазсырнай, үскірік, тастауық, қоңырау сияқты қазақтың бүгінгі қолданыстағы музыкалық аспаптарының байырғы үлгілері кездесіп отырады. Сөз жоқ, бұл сияқты заттық айғақтар музыкалық аспаптардың, пайда болу, қалыптасу, шыңдалу жолдарын анықтауға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен бірге жалпы музыкалық мәдениеттің даму эволюциясын пайымдауға да септігін тигізеді.

Осы орайда Италияның белгілі музыка зерттеуші-этнографы Ален Даниелудің пікіріне жүгінуге болады: «Салыстырмалы түрде жуырда ғана пайда болған батыстың гармониялық музыкасын былай қойғанда, бүгінгі өркениет аясынан басты-басты төрт музыкалық «эпицентрді» аңғаруға болады...

Бірінші эпицентр - Индия, Иран, Туркия, араб елдері... Екінші, байырғы кезден-ақ музыкалық эпицентр болған Оңтүстік-Шығыс Азия... Үшінші өңір - Қиыр Шығыс, бұл Қытайды, Монғолияны, Жапонияны, Вьетнамды қамтиды. Біз бұл өңірден пентатоника жүйесіне негізделген мейлінше күрделі музыкалық үлгілерді (форма) ұшырастырамыз. Музыкалық мәдениеттің төртінші ошағы Африка болып табылады...» (Даниелу Ален. *Музыка столетий. ЮНЕСКО «Курьер», 1973, маусым. 4-бет*).

Жаңаша жыл санауға дейінгі VII ғасыр мен жаңаша жыл санаудың III ғасырында Ұлы Далада ғұмыр кешкен көшпелі тайпаларды скифтер деп атау (әсіресе, еуропалық деректемелерде), ал олардың өмір сүрген кезеңін скифтер заманы деп атау ғылым жүзінде орныққан. Сөз орайында, осы замандағы Ұлы Даланы қоныс еткен тайпалардың араб-парсы деректемелерінде сақ деп, қытай деректемелерінде хүн (сиуңну) деп аталғанын да айта кету қажет.

Белгілі археолог ғалым С.И.Руденко (1885-1969) таулы Алтай өңіріндегі мәңгілік тоңның құрсауында жатқан бес обаға 1929 жылы (М.П.Грязновпен бірге) және 1947-1949 жылдары қазба жұмыстарын жүргізеді. Бұл қазба жұмыстарының нәтижесі тарихқа Пазырық қорғандырының олжасы деген атпен

Жора (ритуал) биі. Жартастағы сурет. Саймалы-таш. Қырғыстан.